

**DEVIANT XULQ-ATVORLI O‘SMIRLARDA O‘Z JONIGA QASD QILISH
(SUITSID) IJTIMOY-PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA***Yamonova Mehriniso Ibodullayevna**Samarqand viloyati Kattaqorqon tumani**27-umumiy o‘rta ta‘lim maktabi amaliyotchi psixologi*

Annotatsiya: Maqolada deviant xulq-atvorli o‘smirlarda o‘z joniga qasd qilish ijtimoiy muammosi va uning sabablariga to‘xtalib o‘tilgan. O‘zini-o‘zi o‘ldirishni o‘rganishlar shuni ko‘rsatdiki, ularning soni ortishi yosh davrlari, jinsi, ijtimoiy ahvoli va hokazolar va lekin birinchi navbatda – kishi shaxsiyatining xususiyatlariga bog‘liq. Deviant xulqning yuzaga kelishi, uning yosh bilan bog‘liq xususiyatlari va sabablari misollarda tahlil qilingan. Shuningdek, ijtimoiy omillar orasida o‘zini-o‘zi o‘ldirishning qishloq joylariga nisbatan ko‘proq yirik shaharlarda sodir etilishi, professional va ijtimoiy maqomga bog‘liqligi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: ruhiy jarohat, suitsid, suitsidal axloq, qasd, madaniy-diniy udum, affekt, stress, depressiya, qo‘rquv, xavotir, nafrat, qahr-g‘azab, quvonch, baxt, dezadaptatsiya, alkohol, narkotik, chekish.

Shubhasiz, inson ongi foniylikni mutanosib ravishda o‘zlashtirishga qodir emas, lekin shunday bo‘lsa-da, o‘zini o‘zi o‘ldirish ehtimolini ko‘rib chiqayotgan odam qanchalik agnostik va skeptik bo‘lmasin, u beixtiyor o‘limdan keyingi, hatto yanada ma‘qulroq hayot mavjudligini tan oladi. O‘z-o‘zidan bu hali o‘zini-o‘zi o‘ldiruvchi shaxsning aqldan tashqari fikrlashi va voqeiy bo‘lmagan narsalarni afzalroq ko‘rishini isbotlamaydi, lekin shu bilan bir vaqtda o‘zida o‘limdan keyingi hayotga bo‘lgan ishonch har doim ko‘plab xalqlarning madaniy-diniy udumlari predmetini tashkil qilib kelgan. Bunday holda, potensial o‘zini o‘zi o‘ldiruvchilar tafakkurining irrasionalligi va xayoliyligi tushunarli bo‘ladi. O‘zini o‘zi o‘ldirish hodisa sifatida quyidagi tarkibiy elementlar bilan tavsiflanishi mumkin. Birinchidan, bu qotillik. Ko‘p tillarda uning tub, tashkil qiluvchi so‘zi "qotillik" hisoblanadi. Biroq, atamaning ikkinchi qismi "o‘zini-o‘zi" so‘zi insonning o‘zi tomonidan sodir etilgan qotillikni nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, qotil va qurbon bir kishining o‘zi bo‘lgan vaziyat yuzaga keladi. Demak, o‘zini-o‘zi o‘ldirishni o‘limning uchta ajralmas elementi: o‘lish elementi, o‘ldirish elementi va qotillik qurboni elementini anglatuvchi o‘ziga xos turi deb hisoblash mumkin.

Suitsid (ing. suicide – o‘zini-o‘zi o‘ldirish) – kishi tomonidan kuchli ruhiy zo‘riqish holatida sodir etiluvchi o‘zini o‘zi o‘ldirish holati; shaxsda ular mavjudligida shaxsiy hayoti oliy qadriyat sifatida o‘z ma‘nosini yo‘qotadigan o‘tkir ruhiy jarohat yetkazuvchi vaziyatlar ta‘siri ostida ongli ravishda hayotdan olib tashlash holati.

Hozirgi vaqtda suitsidal axloq global jamoatchilik muammosi hisoblanadi. Rasmiy statistik ma'lumotlarga qaraganda yer yuzida har yili 1 million 100 mingga yaqin odam o'z joniga qasd qilish bilan o'z hayotiga yakun yasaydi. Tahlillar va natijalar: Ruhan sog'lom odamlarda o'zini-o'zi o'ldirish sabablari ko'pincha o'tkir ruhiy-shikastlovchi vaziyatlar va kamroq kelib chiqishi turlicha bo'lgan cho'zilgan ruhiy tanglik yoki yashashning chidab bo'lmas shart-sharoitlari bilan bog'liq bo'ladi. O'zini o'ldirish istagi ruhiy-asab tizimi beqaror bo'lgan shaxslarda, ayniqsa nevrotiklar va kuchli ta'sirlanuvchi, kayfiyati o'zgarib turuvchi psixopatlarida ko'proq uchraydi. Ayrim mualliflar o'zini o'zi o'ldirishga moyillikni xarakterning, ularning fikricha, shoirlar, rassomlar, artistlarga xos bo'lgan alohida badiiy tipiga moyillik deb ta'kidlaydilar. Ba'zan odamlar o'zlarini yashashning qiyinligi va imkoniyatsizligi sabab bo'lgan ekstremal vaziyatlarda: masalan, konsentrasion lagerlardagi shafqatsiz sharoitlarda, qiynash, azoblash, xo'rlash va ochlik ta'siri ostida o'zlarini o'ldirishga urinadilar. O'zini-o'zi o'ldirish to'g'risida fikrlarga shuningdek, chidab bo'lmaydigan og'riq beruvchi og'ir, davosiz kasalliklar – saraton va ba'zi boshqa kasalliklar ham olib kelishi mumkin. Agar bunda ong xiralashmasdan qolgan bo'lsa, unda azob-uqubatlarga barham berish haqida tabiiy istak paydo bo'ladi.

Ko'pincha o'zini-o'zi o'ldirishlar va ularning urinishlari turli depressiyalar, psixologik va ijtimoiy omillarga bog'liq. Ulardan eng ko'p tarqalgani yolg'izlik, sherigi yoki yaqin kishisini yo'qotish, muvaffaqiyatsizlik yoki toptalgan mavqei, obro'sizlantiruvchi vaziyat, hayotiy manbaini yo'qotish, bankrotlik va hokazolardir. Demak, o'zini saqlash instinktining buzilishi va o'zini o'ldirish istagi, bir tomondan sub'ektning ruhiy faoliyatidagi qanday o'zgarishlar chuqur affektga olib kelishiga, ikkinchi tomondan esa - ijtimoiy shart-sharoitlar va shaxsning individual xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Aslida, hishayajonli–affektiv ta'sirchan registrni "yoqib qo'yish" nafaqat ruhiyatning chuqur, balki onggacha bo'lgan yanada yuqoriroq darajadagi tuzilmasidan kelib chiqadi. Shunday qilib, bu o'rinda his-hayajonli ta'sirchanlikning murakkab apparati mavjudligi to'g'risida so'z yuritish mumkin. Bu ta'sirchanlikning darajalari chuqurroq (qo'rquv, xavotir, nafrat, qahr-g'azab, quvonch, baxt) yoki nozikroq (qayg'u, g'amginlik, estetik tashvishlar va hokazolar) bo'ladi. Ma'lumki, odam ma'lum darajada o'zining ichki dunyosini yaratadi va shuning uchun o'zini o'zi o'ldirish haqida qaror qabul qilishning boshlang'ich nuqtasini aniqlash muhimdir. Agar dinamikadagi qaror qabul qilish jarayonini modellashtirishga harakat qilsak, unda ko'p narsa vaziyatdan chiqishning iloji yo'qligini oqlash bilan bog'liq bo'ladi. Boshqacha aytganda, g'ayriixtiyoriy, ko'p holda irrasional turtkiga bo'ysuna turib, odam uni batamom oshkora – ratsional sabablar bilan oqlashgaharakat qiladi. Biroq mazkur holatda g'ayriixtiyoriy o'zini o'zi o'ldirish fikri tashqi, oshkora omillar tahlilidan ko'ra ancha muhimroq bo'ladi. Suitsidal xulq-atvorli shaxslarning aksariyat qismi uchun kishining hodisalarga ta'sirchanligi turlicha ekanligi xosdir.

K.Menninger tomonidan keltirilgan misollarga murojaat qilamiz: qiz soch turmagi ko'ngildagidek chiqmaganidan so'ng o'zini o'ldiradi; erkak kishi uni golf o'ynash imkoniyatidan mahrum etilganidan so'ng hayotidan voz kechadi; ayol ikki marta poezdga kech qolganidan keyin o'zini-o'zi o'ldirishga ahd qiladi; bola sevimli kanareykasining o'limini ko'tara olmay, o'zini o'ldirishga qo'l uradi. Ta'sirchanlikning bir xil emasligi o'zini-o'zi o'ldirishni sodir etayotgan shaxsning hissiy yoki ruhiy jihatdan yetilmaganligi va yetilmay qolganligi (infantilligi) bilan belgilanadi [1]. O'zini-o'zi o'ldirishni o'rganishlar shuni ko'rsatdiki, ularning soni ortishi yosh davrlari, jinsi, ijtimoiy ahvoli va hokazolar va lekin birinchi navbatda – kishi shaxsiyatining xususiyatlariga bog'liq. Erkaklar orasida o'zini-o'zi o'ldirish soni ayollarga nisbatan ko'proq kuzatiladi. Shu bilan bir vaqtda erkaklar o'zini osish, o'qotar qurol ishlatish kabi «ishonchliroq» bo'lgan usullarni qo'llasa, ayollar ko'proq katta dozada dorilar qabul qilishni afzal ko'radilar, ya'ni ular go'yo o'zlarining o'limdan keyingi tashqi ko'rinishlari haqida qayg'uradilar. Erkaklar orasidagi o'zini-o'zi o'ldirishning maksimal soni o'spirinlik yoshiga (16-18 yosh) to'g'ri keladi, bu yoshda ko'pincha ma'naviy mezonlar va da'volar ortishi kuzatiladi, ayollarda esa – klimaks davriga (40-45 yosh), yuqori darajada asabiylik va kayfiyat o'zgarishi, qarilikning ilk alomatlarini paydo bo'lishi, ayrim umidlarning yo'qolishi bilan boruvchi organizmning fiziologik qayta tuzilishi sodir bo'ladigan davrga to'g'ri keladi. Ijtimoiy omillar orasida o'zini-o'zi o'ldirishning qishloq joylariga nisbatan ko'proq yirik shaharlarda sodir etilishi, professional va ijtimoiy maqomga bog'liqligini ta'kidlash mumkin. Ayni vaqtda o'zida o'zini o'ldirishlar soni Shvetsiya, Yaponiya kabi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda Osiyo va Afrikaning qoloq davlatlaridagiga nisbatan ancha ortiqdir. O'z joniga qasd qilishning biologik determinantlari orasida shu holatni ta'kidlash zarurki, ruhiyati og'ir buzilgan odamlar ruhan sog'lom individlarga nisbatan ko'proq o'zini-o'zi o'ldirishni sodir etadilar.

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, o'z joniga qasd qilish shaxsning ijtimoiy-ruhiy dezadaptatsiyasi natijasi hisoblanib, bunda odam ushbu yuzaga kelgan sharoitlarda bundan buyon o'zi uchun mavjud bo'lish imkoniyatini ko'rmaydi. Shaxs dezadaptatsiyasining ehtimoliyligi jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik davrlarida ob'ektiv ravishda ortadi, bu esa o'zini-o'zi o'ldirish statistikasida o'zining haqiqiy aksini topadi. Ayniqsa, ijtimoiy ko'tarilish pasayish bilan almashganda «umidlarni yo'qotish vaqti» keskin bo'lib qoladi, bu esa jamiyat ongining krizisini chuqurlashtiradi, jamiyat a'zolariga zulmkor ta'sir o'tkazadi va uning zaifroq a'zolarining ixtiyoriy ravishda hayotdan voz kechishiga yordam beradi. Bu esa tanazzulni boshidan o'tkazayotgan va rivojlanish istiqboliga ega bo'lmagan jamiyatda ko'proq namoyon bo'ladi. Dezadaptatsiyaning keskin holati og'ir kasalliklar, hayotdagi omadsizliklar, yaqin odamini yo'qotish oqibatida yuzaga kelishi mumkin. Har qanday holatda shaxsning ijtimoiy-ruhiy dezadaptatsiyasi og'irligi va chuqurligini

baholashning uchta tarkibiy qismini ko‘rib chiqish mumkin: → odatiy turmush sharoitlarining jiddiy buzilishi; → ularning inson tomonidan talqin qilinishi (hayotiy sinish, ilojsiz vaziyat, shaxsiy halokat yoki og‘ir, lekin o‘tib ketuvchi holatdir); → moslashish uchun istak yoki harakat qilishga tayyorlik (hayotdan charchash, «hayotni qayta boshlash»ni istamaslik, bu haqda kelgan fikrdan nafratlanish yoki hayotiy yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqishga tayyor turish, vaziyatni uddalash).

O‘zini-o‘zi o‘ldirish o‘z ahamiyati va psixologik sabablariga ko‘ra farqlanadi. Ular negizida ko‘pincha ongli yoki ongsiz ravishda yaqin insonlariga bo‘lgan tuyg‘uga yoki jamoatchilik fikriga apellyatsiya-sabab, atrofdagilardan yordam va madad olishga intilish yotadi. Bu holda o‘z joniga qasd qilish harakatlari namoyishkorona tus olishi, haqiqiy yoki taqlid bo‘lishi yoki shantaj (qo‘rqitish) bo‘lishi mumkin. Ular ko‘pincha birovning ko‘zi oldida yoki birontasi kelib qolishidan bir necha daqiqa oldin sodir etiladi, ularning usuli ko‘pincha jiddiy tahdidni ifodalamaydi – uncha ko‘p bo‘lmagan miqdorda dori tabletkalari qabul qilinadi, teri uncha chuqur bo‘lmagan darajada kesiladi,ingichka yoki eski arqon qo‘llaniladi, eshiklar ochiq qoldiriladi. Ahamiyatiga ko‘ra, o‘z joniga qasd qilish yolg‘izlik, og‘ir judolik va hokazolar natijasida o‘zini o‘zi o‘ldirayotgan kishining hayotdan to‘liq chetlashganligidan farqli o‘laroq o‘zini-o‘zi o‘ldiruvchilarning hayotga kirishganligini bilvosita bildirgan holda, qilmishning, ziddiyatli vaziyatdan chiqib ketishning paradoksal xarakteriga ega bo‘lishi mumkin (bahsdagi so‘nggi, rad etib bo‘lmaydigan dalil kabi). So‘nggi holatda yashab ketishga imkon qoldirmaydigan qo‘pol va ishonchli usullar tanlanadi.

O‘zini-o‘zi yemiruvchi axloqqa bir qator hollarda quyidagilar ham kiradi [2]:

- alkogolga, narkotiklar va chekishga ruju qo‘yish;
- ataylab ortiq darajada ish bilan ko‘mib tashlash;
- qaysarlik bilan davolanishni istamaslik;
- transport vositalarini xavfli usulda, ayniqsa mast holda boshqarish;
- jangovar harakatlar zonalariga borishga astoydil intilish;
- o‘zini oqlamaydigan xavf bilan bog‘liq holda sportning ayrim turlariga qiziqish (alpinizm, parashyutli sport va hokazo).

Tom ma‘noda o‘zini qiynash va qurbon qilish, shafqatsiz ishlatish bilan o‘tkaziladigan ba‘zi diniy marosimlar, urushlar, ya‘ni odamlarning yakka yoki ommaviy qirilishiga yoki o‘zini-o‘ziyo‘q qilishiga olib keluvchi auto va geterota jovuzkor harakatlar o‘zini-o‘zi yemiruvchi deb hisoblanadi. O‘z joniga qasd qilishning so‘nggi nuqtasi hisoblanadigan o‘zini o‘zi yemiruvchi axloqning bir qator o‘zaro bir-biriga o‘tuvchi shakllari mavjud. Ularga quyidagilar kiradi: O‘z joniga qasd qiluvchi axloq – bu o‘zini hayotdan mahrum qilish to‘g‘risidagi tasavvurlar bilan belgilanadigan va yo‘naltiriladigan ruhiy aktlarning har qanday ichki yoki tashqi shakllaridir. O‘z joniga qasd qiluvchi axloq ikkita asosiy: ichki va tashqi shaklda

namoyon bo‘ladi. Ichki shakllarga o‘z joniga qasd qilishda bo‘lganidagi fikrlar (tasavvurlar, tashvishlar); o‘z joniga qasd qilish harakatlari (maqsadlar, niyatlar); tashqi shakllarga - o‘z joniga qasd qiluvchi ko‘rinishlar; o‘z joniga suiqasd qilishga urinishlar kiradi[3]. O‘z joniga qasd qilish borasidagi fikrlar (tasavvurlar, tashvishlar) – hayotning qadri, mazmuni yo‘qligi to‘g‘risidagi passiv mulohazalar ("yashashga arzimaydi", "hayotda baxt yo‘q", "yashamayapsan, balki mavjudsan, xolos»), shuningdek o‘z o‘limi mazmunidagi tasavvurlar, fantaziyalar, lekin o‘zini hayotdan mahrum qilish emas ("o‘lsam yaxshi bo‘lardi", "uxlab qolsam va uyg‘onmasam"). O‘z joniga qasd qilish borasidagi fikrlar me‘yorida deyarli hamma odamlarda biron-bir ziddiyat yoki ruhiy shikastlovchi hodisa hal bo‘lmasligini anglaganda paydo bo‘ladi, lekin, ular o‘z joniga qasd qilish an‘analariga o‘tmaydi.

O‘z joniga qasd qilish an‘analariga (maqsadlar, niyatlar) - faol va jiddiy mulohazalar, o‘z joniga qasd qilish rejasini ishlab chiqish, o‘zini o‘zi o‘ldirishni sodir qilish usullari, vaqti, uni sodir qilish joyini belgilashni kiritish mumkin. Tashqi axloqda o‘z joniga qasd qilish maqsadini bevosita amalga oshirish niyati namoyon bo‘lishi mumkin. Deyarli hamma o‘z joniga qasd qiluvchilar bu davrda u yoki bu shaklda o‘z joniga qasd qilish maqsadini yaqinlari, do‘stlari yoki hamkasblaridankimgadir ishora yoki hazil shaklida (o‘z joniga qasd qilish ko‘rinishlari) namoyon qilishi mumkin. Holbuki, ularning qariyb 15% ga yaqini buni ochiq va oshkora qilishadi. Odatda, o‘z joniga qasd qilish maqsadining ochiqchasiga aytilishi atrofdagilar tomonidan namoyishkorona-shantaj qilish deb qabul qilinadi yoki umuman e‘tiborga olinmaydi. Biroq ularga past baho bermaslik kerak. Barcha holatlarda bunday fikrlar mavjud bo‘lganda, mutaxassis maslahati talab etiladi. O‘z joniga qasd qilish an‘analarining o‘z joniga qasd qilish ko‘rinishlariga o‘tishi qarorni bevosita amalga oshirishga – o‘z joniga qasd qilishga urinishni sodir etishga chaqiruvchi iroda komponentining (tarkibiy qismining) maqsadiga qo‘shilishdan darak beradi[4]. O‘z joniga suiqasd qilish (urinish) – o‘zini-o‘zi o‘ldirish yoki shantaj yo‘li bilan hayotdan ketish maqsadida o‘zini hayotdan mahrum qilish vositalari orqali ongli ravishda ish ko‘rishdir. O‘zini o‘zi o‘ldirishga urinishlar o‘zini o‘ldiruvchiga bog‘liq bo‘lmagan, ya‘ni o‘limga olib kelmaydigan jarohat, arqonning uzilib ketishi, o‘z vaqtida ko‘rsatilgan tibbiy, reanimasion yordam va shu kabilar sababli har doim ham o‘lim bilan yakun topavermaydi. Biron-bir a‘zoni jarohatlash – ma‘lum yakuniy maqsadlar bilan (xizmatdan bo‘shash, jinoiy javobgarlikdan qochish, nogironlik bo‘yicha nafaqa olish, sug‘urta) qasddan o‘ziga jarohat yetkazish. Ba‘zan bunday harakatlar yaqqol namoyon bo‘lgan ruhiy affekt holatidagi shaxslar tomonidan sodir qilinadi va shaxs ruhiy azoblarining yengillashishiga yo‘l sifatida xizmat qilishi mumkin. (Ko‘pincha bu bilaklar sohasini kesishda ifodalanadi). Boshqa holatda biron-bir a‘zoni jarohatlash ruhiy bemor shaxslar tomonidan vasvasali sabablarga ko‘ra sodir etilishi mumkin. Namoyishkorona-shantaj maqsadida o‘ziga jarohat yetkazish harakatlari, biron-bir

a'zosiga jarohat yetkazishda noto'g'ri mo'ljal olish, ehtiyotsizlik yoki tasodif oqibatidahalokatli bo'lishi va o'lim bilan yakunlanishi mumkin. Presuitsid – o'z joniga qasd qilish fikriga kelishdan uni ro'yobga chiqarishga urinishgacha bo'lgan vaqt oralig'i, ya'ni o'z joniga qasd qilishdan oldingi ruhiy holatning o'zidir.

Presuitsid deganda, aksariyat psixologlar shaxsning o'z joniga qasd qilish aktini sodir etishning me'yoriga nisbatan yuqori ehtimolini shart qiluvchi holatini nazarda tutadilar. Uning davomiyligi daqiqalar (o'tkir presuitsid) yoki oylar (surunkali presuitsid) bilan hisoblanishi mumkin[5]. Postsuitsid - o'z joniga qasd qilishdan keyingi holat yoki postsuitsidal davr. Suitsidal xavf - bu shaxsning o'zini o'zi o'ldirishga potensial ravishda tayyorligi, shaxsning o'z joniga qasd qildiruvchi va o'z joniga qasd qildirishga olib kelmaydigan omillarning nisbatidir[6]. Xarakterida senzitiv-shizoid xislatlar: odamovilik, kamgaplik, vazminlik, norasmiy aloqalar o'rnatishning qiyinligi, ko'proq guruhli emas, balki yakka faoliyatga moyillik va, kamtarlik, ziddiyatsizlik, tajovuzkorlikning uncha yuqori bo'lmagan darajasi, yuqori sezuvchanlik, jizzakilik ustun bo'lgan shaxslarning armiyada dezatapsiyalanish ehtimoli kuchlidir. O'zlarining intizomlilik, ijrochiligiga qaramay, ular jamoada past mavqega ega bo'ladilar, hamkasblar orasida uncha mashhur bo'lmaydilar, mayda birlashgan guruhlarga kirmaydilar, faqat bir-ikki hamkasblari bilan yaqin bo'ladilar, ba'zan umuman do'stlari bo'lmaydi, o'zlariga qo'mondonlarining e'tiborini jalb qilmaydilar. Pirovard natijada bu jamoa va alohida harbiy xizmatchilar tomonidan ruhan ajratib qo'yilishiga, chetlatilishiga va tajovuzkorlikka olib keladi. Bo'linmada samarali tarbiyaviy ishlar olib borilmasa, bunday askarlarda tushkunlik, g'amginlik, ilojsizlik holati kuchayadi, o'ziga baho berishi va o'zini hurmat qilish tuyg'usi pasayadi, bu esa o'zini-o'zi o'ldirish to'g'risida qaror qabul qilishga moyillik tug'diradi.

O'zini-o'zi o'ldirishga undovchi oilaviy omillar: –yosh bolaligida otaning yo'qligi; –ota-ona oilasida onaning bolaga e'tiborining yetishmasligi; –ota-onalar nufuzining yo'qligi; –oiladagi matriarxal uslubdagi munosabatlar; –hissiy portlashlar va bolaga jismoniy jazo berish yordamida o'zini ko'rsatishga intilayotgan zaif katta odamning haddan ortiq avtoritarlilik; –ajrashgan oilalar; –ota-onalari yoki yaqin qarindoshlari o'z joniga qasd qilgan yoki o'z joniga qasd qilishga uringanlar [7]. O'z joniga qasd qilish genezisida oilaning, kishiga eng yaqin ijtimoiy muhitning rolini hisobga olmaslik mumkin emas. Er-xotin, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi o'zaro oilaviy munosabatlar xarakteri shaxsning ijtimoiy-ruhiy dezadaptatsiyasi rivojlanishida favqulodda ahamiyatga ega. Oila ichidagi muhit shaxsning suitsidogen ko'rinishlarini samarali qoplash, silliqlashtirishga qodir, lekin kuchaytirishi yoki hatto qo'zg'atishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Амбрумова А.Г., Пустовалова Л.И. Семейная диагностика в суицидологической практике. – М., 1983.
2. Tayloqov N. Voyaga yetmaganlarga o‘rtasida suitsid holatlarini oldini olish. Metodik qo‘llanma. Toshkent 2017.
3. Ruxiyeva X.. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida huquqbuzarliklar va suitsid holatlari profilaktikasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent 2021.
4. Elov Z.S. Deviant xulq-atvorli o‘smirlar tomonidan sodir etilayotgan noqonuniy hatti-harakatlarning psixologik sabablari. Ta‘lim va innovatsiyalar. 2023/2. 292-297.
5. Elov Z.S. Deviant xulq-atvorli o‘smirlar orasida suitsidal axloq tushunchasi va ilmiy tahlillar. Pedagogik va psixologik tadqiqotlar 2023. 1 (№1), 170-178.
6. Elov Z.S. Suitsidal xulq motivatsiyasi: nazariya va amaliyot. Monografiya. 2022.
7. Elov Z.S. Deviant xulq-atvorli o‘smirlarda kuzatiladigan psixologik o‘zgarishlarning yosh bilan bog‘lik xususiyatlari (voyaga yetmaganlarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish markazi tarbiyalanuvchilari misoli). Pedagogik mahorat. 2022 №6 72-75.